

JULIUSZ A. CHROŚCICKI

O POLU ELEKCYJNYM Z ROKU 1764*

Sejm elekcyjny, na którym wybrano królem stolnika litewskiego Stanisława Poniatowskiego, trwał 2 tygodnie¹. Familia Czartoryskich — zgodnie z planami zatwierdzonymi przez ambasadora rosyjskiego — przeprowadziła sprawnie wybór Stanisława Augusta. Tak, jak nakazywała tradycja, wolna elekcja odbywała się pod gołym niebem, między Warszawą a wsią Wola *in loco electoralis*.

Wolna elekcja króla polskiego, przeprowadzona *viritem*, należała do fundamentalnych praw Rzeczypospolitej szlacheckiej. Odrzucona przez Konstytucję 3 maja², a przywrócona przez targowiczán³ budziła namiętne polemiki w całej Europie już od końca XVI w.⁴ W wieku XVIII bezsilność Rzeczypospolitej była oceniona krytycznie, żywiono powszechnie w Europie niechęć do tej zasady Złotej Wolności stanu szlacheckiego⁵.

Biskup podkanclerzy Jerzy Albrecht Denhoff przypomniał, że „naszą Polską Elekcją pod niebem, w polu inter spiritus vehementes” nazwano „cudem nad cudami świata” [podkr. — J. Ch.]⁶. Sam jednak nie był

* Fragment artykułu *O elekcji Stanisława Augusta*, który został skrócony z powodu ograniczeń narzuconych przez redakcję tomu. Por. uwagi: A. Ryszkiewicz. *Alegorie i satyry na kilka momentów z historii Polski przelomu XVIII i XIX w.* W: *Ikonografia romantyczna*. Warszawa 1977 s. 228.

¹ *Dyaryusz seymu convocationis [...] w Roku 1764*. Warszawa 1764; S. Rembieliński. *Zebranie Dyaryuszów trzech Seymów*. Warszawa 1765 (dwie edycje).

² *Historia seymu polskiego*. T. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*. Pod red. J. Michalskiego. Warszawa 1984 s. 407.

³ *Volūmina legum*. T. X. *Konstytucje seymu grodzieńskiego z 1793 roku*. Wyd. Z. Kaczmarczyk. Poznań 1952 s. 147–148, 326.

⁴ S. Kot. *Rzeczypospolita Polska w literaturze Zachodu*. Kraków 1919, passim.

⁵ J. Fabre. *Stanislas August Poniatowski et l'Europe de Lumières*. Paris 1952; R. Wołoszyński. *Polska w opiniach Francuzów XVIII wieku, Rulhière, jego współcześni*. Wrocław 1966; E. Rostworowski. *Wolter i Polska*. KH 75: 1968; M. H. Serejski. *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*. Warszawa 1970; H. Olszewski. *Historia doktryn politycznych i prawnych*. Warszawa—Poznań 1973.

⁶ J. A. Denhoff. *Kazanie [...] Przy solennej introdukcji Reliquiy [...] Felicissymy 27 Maia [...]*. Warszawa 1697, k. 5.

o tym przekonany. „I owszem rzekę więcej, że Elekcyja Polska jest to dzień sądny między miastem Warszawa, a wioską Wołą” [podkr. — J. Ch.]⁷. Ten apokaliptyczny obraz ostrych podziałów między obozami magnackimi, krwawych tumultów i zbiorowego przekupstwa odpowiadał epoce ostrej walki politycznej toczonej w latach 1695–1699, kiedy dokonano podwójnej elekcji Augusta Mocnego i księcia Contiego.

Elekcja w roku 1764 miała wywołać wrażenie pełnej wolności głosujących i zgodności z tradycją elekcji, tak, aby nie rodziły się wątpliwości w legalność władzy młodego monarchy⁸. Dlatego też został uszanowany paragraf 49 konstytucji sejmowej z 1736 r.: „Miejsce tej elekcji zwyczajno między Warszawą a Wołą gdzie się przeszle Interregna Elekcyja odprawowała przy zwyczajney szopie i okopach [...] naznaczamy”⁹. Dzisiaj tę część miasta nazywamy Kołem; wywodzi się ona od „Koła rycerskiego”.

Zachowane przekazy ikonograficzne elekcji Stanisława Augusta powstawały już w drugiej połowie roku 1764. W diariuszu sejmowym umieszczono schemat pola elekcyjnego z napisem w języku francuskim¹⁰ (il. 1). Warto podkreślić znaczenie tego miedziorytu z podziałem pola na część środkową, otoczoną okopem i wałem, podzieloną na część senatorską (z szopą pełniącą jakby funkcję Sali Senatorskiej) i Koło rycerskie (pełniącego częściowo funkcję Izby Poselskiej) z ławkami dla potrójnej liczby przedstawicieli województw. Do Koła rycerskiego prowadziły trzy bramy: „od wschodu Brama Prowincyi Xsięstwa Litewskiego, od południa Brama Mało-Polskiej Prowincyi, a od zachodu Wielkopolskiej”¹¹. Z czterech namiotów ustawionych wzdłuż „pola w okopach” jeden należał do straży węgierskiej marszałka wielkiego koronnego, a bliżej szopy również od wschodu stał namiot marszałka wielkiego litewskiego Ignacego Ogińskiego. Od zachodu w głębi znajdował się namiot prymsa jako interrex, a obok szopy wielki namiot marszałka sejmu elekcyjnego Józefa Sosnowskiego. Wymiary pola elekcyjnego w okopie wynoszą 231 × 115 łokci pol., co po przeliczeniu daje 138 × 68,4 m. Odległość między przeciwległymi szeregami szlachty wynosiła w przybliżeniu 160 ×

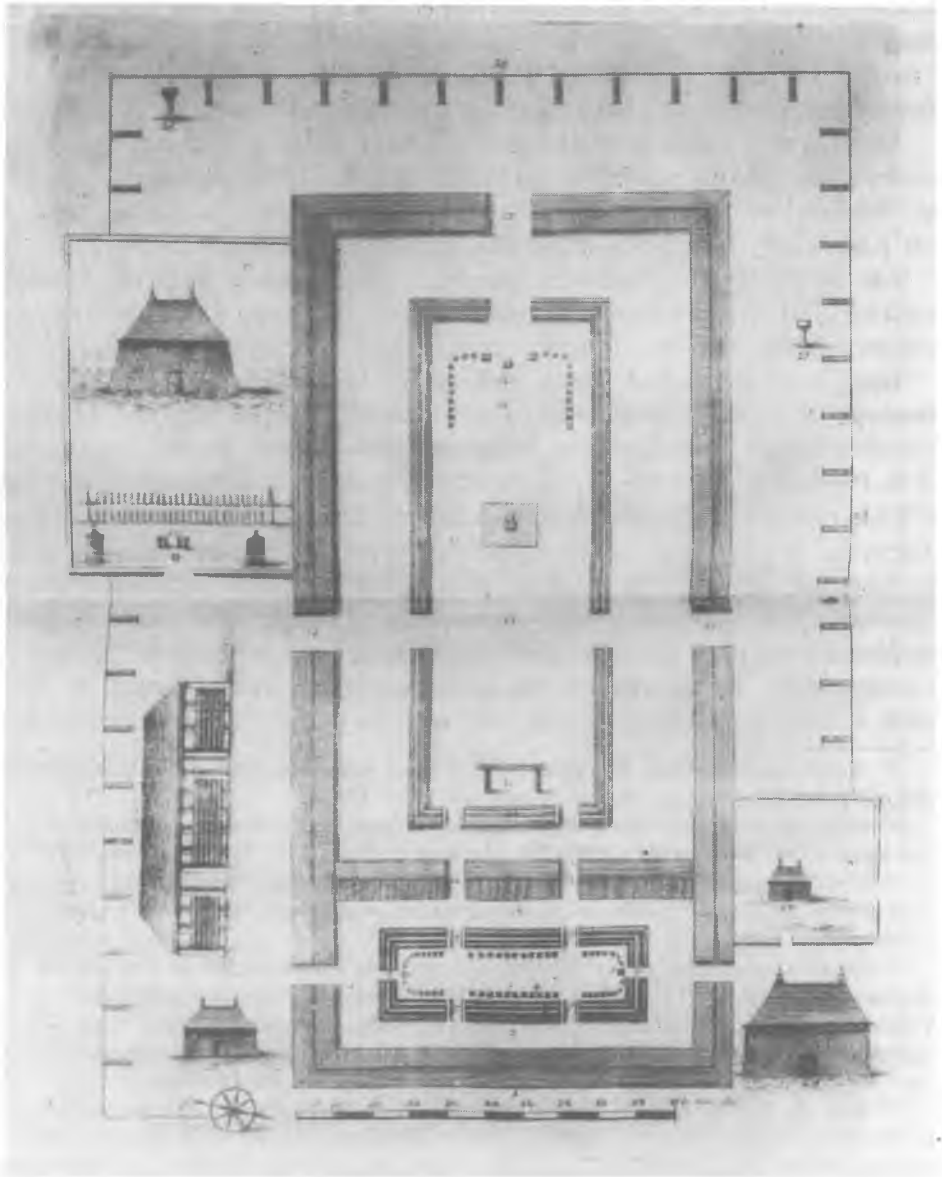
⁷ Tamże.

⁸ Taki był cel propagandy politycznej prowadzonej przez Czartoryskich, ambasadora rosyjskiego i króla po elekcji „a volenta”, przy obecności wojsk rosyjskich i milicji Familii.

⁹ Jest to potwierdzenie wcześniejszych konstytucji sejmowych. Podobna uchwała w czasie sejmu konwokacyjnego w dn. 7 V 1764. *Vol. legum* t. VII s. 9.

¹⁰ Miedzioryt 328 × 256 mm, załączonych do większości egz. diariuszy: *Dyaryusz Seymu Electionis [...] w Roku 1764*. Warszawa 1764 (po karcie tyt.); Rembieliński, jw.

¹¹ „Explicakcyja Szopy, Okopow y Pola Elektoralnego na karcie osobliwey wyrysowanych”. Odwrocie k. tyt. *Dyaryusz*, jw. Symbolika stron świata odgrywała rolę również w budynkach sejmowych. Według A.S. Radziwiłła (*Pamiętniki o dziejach w Polsce*. Tłum. i opr. A. Przyboś i R. Żelewski. T. 1. Warszawa 1980 s. 146) na rozkaz marszałka sejmu Jakuba Sobieskiego oznaczono trzy bramy odpowiednimi inskrypcjami pola elekcyjnego. Zob. także relacje: U. von Werdum, K. Liske. *Cudzoziemcy w Polsce*. Lwów 1876 s. 120.

Il. 1. Schemat pola elekcyjnego z roku 1764. Miedzioryt z objaśnieniami dołączonymi do diariusza sejmku elekcyjnego. Orientacja zachodnio-południowa. Zakład Reprodukcyjny BN

135 m. Wyniki tutaj podane nie pokrywają się z obliczeniami W. Kaczorowskiego¹², który fałszywie łączy kształt pola podczas elekcji Władysława IV ze schematem ukazany na miedziorycie z 1764 r. Zresztą błąd polegający na generalizacji wyglądu pola elekcyjnego na podstawie uproszczonego schematu z roku 1764 popełnili wcześniej T. Czacki, L. Chodźko, J. Lelewel, autorzy *Starożytności polskich* z 1841 r., a za nimi powtórzył ilustrację Z. Gloger i inni.

Samo pole elekcyjne w okopach nie było ściśle wytyczone, bo okopy zasypywano, a szopę rozbierano po każdej elekcji, oddając drewno do kościoła św. Wawrzyńca na Woli. Nie wolno było podczas elekcji rozbierać, niszczyć lub palić szopy bez zgody marszałka wielkiego koronnego¹³.

Już w XVII w. zwiedzano miejsce, „gdzie zwykle wybierają królów polskich. Jest to piaszczysta równina, w niej jakoby mała forteca w podłużny czworobok usypana, na długość około strzału muszkietowego”¹⁴.

Inny przekaz wyglądu pola elekcyjnego ukazuje anonimowy obraz z dawnego Muzeum Lubomirskich we Lwowie¹⁵, obecnie depozyt Muzeum Narodowego we Wrocławiu w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy¹⁶ (il 2). Przedstawia on widzianą z „górk” scenę audiencji nuncjusza papieskiego w Kole rycerskim. Z prawej strony oglądamy zabudowania wsi Woli z kościołem św. Wawrzyńca, tak jakby pole elekcyjne było położone obok, a nie w odległości kilometra¹⁷. Dookoła pola w okopach stoi szlachta z trzech prowincji pod znakami swych województw. Odszukaniem miejsca, gdzie znajdowało się pole elekcyjne królów polskich, zajmował się A. Wejnert¹⁸, a następnie W. Małcużyński¹⁹. Na podstawie planu Pierre Ricaud de Tira-gaille z roku 1762 nieznany architekt wyznaczył dla Oskara Sosnowskiego

¹² *Udział miast w elekcji Władysława IV*. „Mówią wieki” 11: 1983 s. 14–18. Oblicza on wielkość pola elekcyjnego w obrębie okopów na 267 × 178 m!

¹³ Szopa, okop i most przez Wisłę powstawały kosztem podskarbich obojga narodów. Zob. *Vol. legum* t. VII s. 9; AGAD, ASK III Rachunki Nadworne. T. X k. 447, 904, 946.

¹⁴ Von Werdum, Liske, jw. s. 120. O tradycjach „podróżnego” obozu wojskowego zob.: T. Zarębska. *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*. Wyd. 1. Warszawa 1975 s. 349 n.

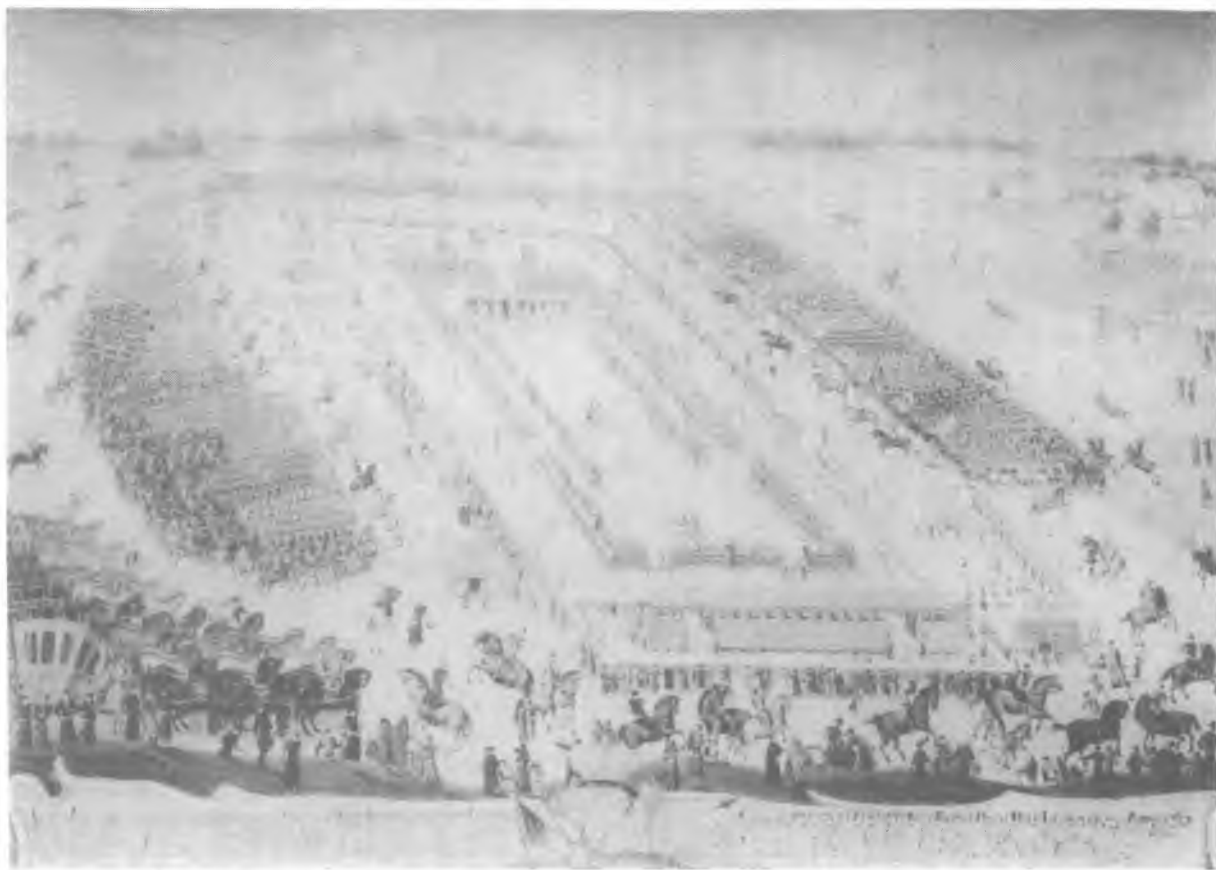
¹⁵ Obraz o wymiarach 1000 × 790 mm z d. Muzeum Lubomirskich we Lwowie inw. 28; Muzeum Śląskie we Wrocławiu inw. VIII — 197. Depozyt w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy nr 851. Egzemplarz ten, jeśli była jedna wersja, jest datowany po 8 maja 1765 ze względu na order św. Stanisława w kartuszu. Obraz zamówiony przez kogoś z otoczenia prymasa. Część napisów z obrazu. powtarza inskrypcje z „Explikacyi” na miedziorycie.

¹⁶ Repr. A. Brückner. *Encyklopedia staropolska*. T. 1. Warszawa 1938, il. na rys. 311–312; M. Wallis. *Obrazy Canaletta z dziejów Polski*. BHS 16: 1954, il. 17; S. Kozakiewicz. *Bernardo Bellotto*. T. 2. London 1972; tenże. *Warszawa, jej dzieje i kultura*. Warszawa 1980, il. 187.

¹⁷ Por. plany miasta dawne i współczesne.

¹⁸ *Starożytności warszawskie*. Warszawa 1848, plan po s. 309.

¹⁹ *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*. Warszawa 1900 s. 149. Autor błędnie sądził, że było to pole użyte po raz pierwszy w 1587 r. i „leżało ono przy granicy miasta od strony Powązek, gdzie obecnie znajdują się cmentarze: dwa ewangelickie, mahometański i żydowski”.

Il. 2. *Audiencja nuncjusza na polu rycerskim w dn. 3 IX 1764 r.* Obraz z Muzeum Historycznego m. st. Warszawy. Fot. A. Lipka

miejsce tego pola²⁰. H. Rutkowski i J. Humnicki wykreślili w 1968 r. miejsce pola elekcyjnego na XVIII-wiecznym planie Warszawy²¹. A. Sokołowska mimo braku precyzji XVIII-wiecznej kartografii próbowała wyznaczyć pole w 1970²² i 1974 r.²³, umiejscawiając role starostwa warszawskiego na Woli i układ starych dróg. Na jej ustaleniach oparli się m.in. S. Herbst i A. Zahorski²⁴.

Niezależnie od wyników Sokołowskiej J. Putkowska, opierając się na planie okolic Warszawy tzw. 5-milowym — K. de Perthées, narysowała miejsce pola elekcyjnego przy drodze na Babice²⁵. Inną koncepcję lokalizacji, z której się obecnie wycofałem, z podkreśleniem znaczenia Osi Saskiej, zaprezentowałem w roku 1983²⁶. Mój uczeń, Martin Hulsenboom, wykreślił prawdopodobny punkt na górze, gdzie znalazł się Bellotto i naszkicował kąt widzenia zaprezentowany na obrazie *Elekcji*, opierając się na błędnej w tej części planu *Dellineacji miasta* A. Hiża²⁷. Obecnie prezentuję nową wersję rekonstrukcji pola z roku 1764 (il. 5). Przy okazji wspomnę inne XVIII-wieczne plany Warszawy, na których możemy zobaczyć pole elekcji na Kole (pomijam późniejsze): *Plan de Varsovie* — G.A. Rizzi Zannoni z 1772 r., *Planta miasta* — M. Deutscha z 1777 r. oraz *Varsovie* — P. F. Tardieu²⁸.

Dopiero w 12 lat po wyborze Stanisława Augusta powstał obraz Bernarda Bellotta, ukazujący to wydarzenie w niezwykle, pozornie dokumentalny sposób²⁹ (il. 3). Druga wersja tego obrazu po dwóch latach³⁰ zawisła w Antykamercze Senatorskiej, czyli w tzw. Sali Canaletta w Zamku Warszaw-

²⁰ Zbiory d. ZAP PW, bez sygnatury.

²¹ Praca zbiorowa. *History of Poland*. Warsaw 1966. Plan wielokrotnie przedrukowany.

²² *Elekcje na Woli*. W: *VI wieków Woli*. Warszawa 1970 s. 80–81, il. na s. 87.

²³ *Taż. Elekcje na Woli*. W: *Dzieje Woli*. Warszawa 1974, il. na s. 53.

²⁴ S. Herbst. *Od pierwszej wolnej elekcji do ostatniej*. W: *Dzieje Woli* s. 47 n., il. na s. 50; A. Zahorski. *Warszawa 1746–1830*. W: *tamże* — il. na s. 69; Hasło „Elekcja”. W: *Encyklopedia Warszawy*. Warszawa 1975 s. 142; M. Borucki. *Jak w dawnej Polsce królów obierano*. Warszawa 1976, *passim*.

²⁵ *Wpływ funkcji miasta sejmowego i rezydencjonalnego na rozwój przestrzenny zespołu miejskiego Warszawy i okolic w XVII w.* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 20: 1975 z. 4, il. 3 s. 272.

²⁶ *Les viae regiae en Europe centrale et orientale aux 17e et 18e siècles*. W: *Wien und der europäische Barock XXV. Internationaler Kongress für Kunstgeschichte. CIHA, Wien 4–10 1983*. Bd. 7. Wien 1985 s. 66, il. 41.

²⁷ *De Warschause vedute serie van Barnardo Bellotto. Een iconologische onderzoek*. Nijmegen 1984 — mps, plansza nr 2 s. 186–187.

²⁸ B. Krassowski, B. Majewska. *Plany Warszawy 1655–1814*. Warszawa 1980 s. 13 n.

²⁹ Muzeum Narodowe w Poznaniu nr inw. Mp 17; Kozakiewicz. *Bernardo Bellotto* nr kat. 428 s. 375–377.

³⁰ Muzeum Narodowe nr inw. 128666. Zbiory Zamku Królewskiego w Warszawie nr dep. 453; Kozakiewicz, *juw.* nr kat. 429 s. 378–379.

II. 3. B. Bellotto. *Elekcja Stanisława Augusta w dn. 6 i 7 IX 1764, I wersja z roku 1776*. Muzeum Narodowe w Poznaniu.
Fot. MN

skim, obok innych widoków rezydencjonalnego miasta Stanisława Augusta³¹ (il. 4). Kiedy byłem jeszcze studentem, A. Ryszkiewicz opublikował znakomitą książkę pt. *Polski portret zbiorowy*, gdzie m.in. podkreślił znaczenie obu wersji *Elekcji Stanisława Augusta*³², a także kopii z II wersji pędzla Franciszka Paderewskiego z lat 1795–1796, spalonej w czasie powstania warszawskiego³³.

Pierwsza wersja Bellotta musiała być skrytykowana przez szlachtę, jak i przez króla, i znalazła się ostatecznie w posiadaniu faworyta królewskiego Franciszka Rzewuskiego, marszałka nadwornego koronnego w latach 1775–1783 (il. 3). Zdziwia w I wersji niekonsekwencja w przedstawieniu prymasa, który wyrusza na objazd województw i ogląda nieuzasadnioną niczym radość szlachty i wiwaty na cześć króla... przed nominacją.

Dopiero na II wersji *Elekcji* prymas powraca czterokonnym faetonem do szopy, co podkreśla inskrypcja na obrazie: „Portret Prymasa Łubińskiego, objeżdżającego kasztelanów, aby proklamować króla, w miarę jak Marszałek sejmku elekcyjnego Sosnowski, którego portret się widzi pod nr 2, otrzymuje podpisane sufragia, jak to jest pokazane wówczas wręczanie zwoju sufragiów płockich z ręki kasztelana płockiego Podoskiego, którego portret widzi się pod nr 3” (il. 4). Nie była to zwykła zmiana kompozycyjna jedynie dla zaprezentowania portretów pierwszoplanowych uczestników wydarzeń, ponieważ uprawdopodobniona została w ten sposób najważniejsza czynność w dniu 6 września, to jest wręczanie sufragiów (według relacji sejmowych odbierał je prymas, a liczenie odbywało się w szopie!). *Elekcja* Bellotta z roku 1778 podkreślała legalność odbioru Stanisława Augusta 7 września 1764 r., której to rocznicę obchodzono później uroczysto. Malarz jedynie w celach propagandowych napisał, iż zmian dokonał po otrzymaniu „nouvelles lumières” (I wersja) lub „dernières relations et documents” (II wersja). Oba obrazy Bellotta powtarzały ukośne ujęcie pola „z górki” (il. 3, 4) według malarza anonimowego (il. 2), a były zależne od tradycji obrazowej elekcji, zwłaszcza kompozycji obrazu Marco Allessandriego³⁴ i nie mogły być — jak sądzono — echem batalistycznych obrazów J. A. Thielego³⁵. Realistyczno-propagandowe podejście Bellotta umożliwiło mu zaprezentowanie rzeczywistej przestrzeni

³¹ A. Rottermund. *Zamek Warszawski. Funkcje i treści rezydencji monarszej XVIII wieku* (w druku). Tamże obszerna interpretacja obrazu, dekoracji sali i problematyka rekonstrukcji.

³² Wrocław—Warszawa—Kraków 1961 s. 22.

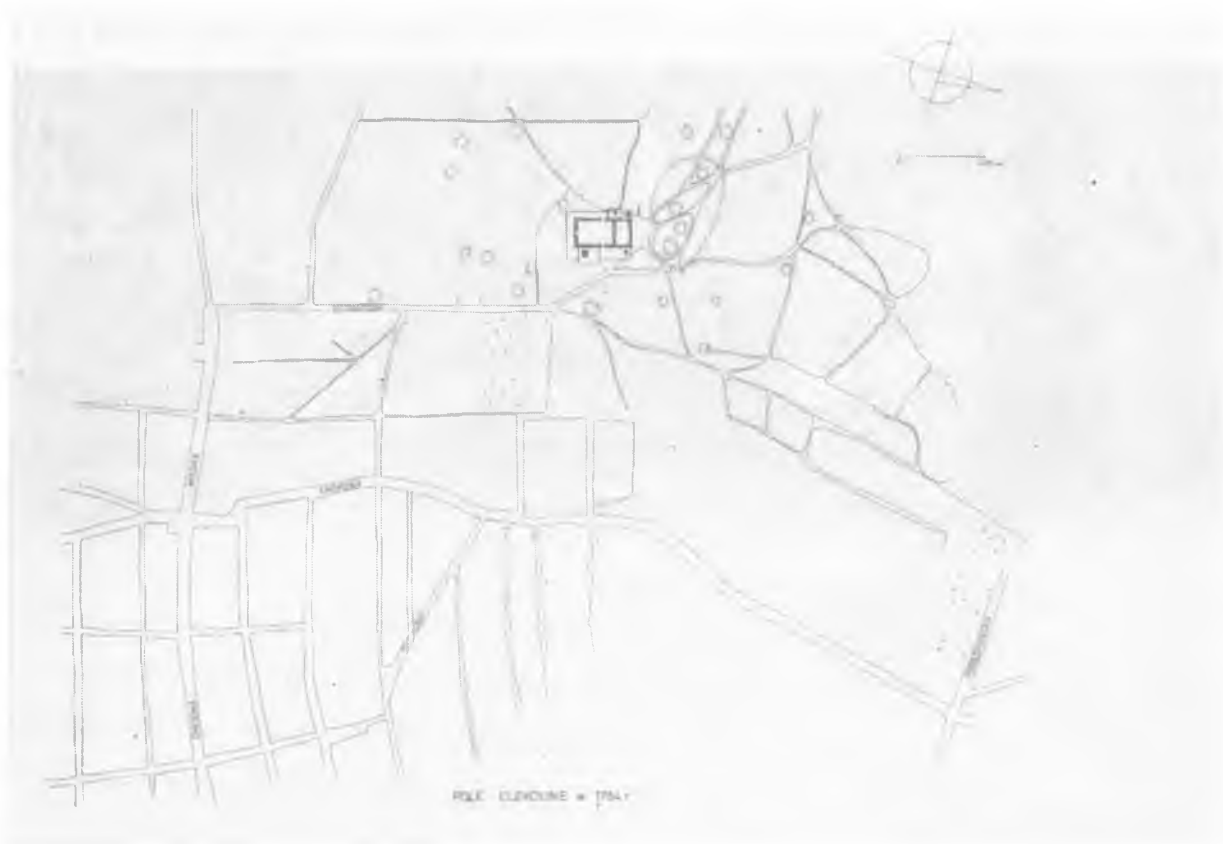
³³ Tamże; tenże. *Paderewski Franciszek (ok. 1767–1819)*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 24. Wrocław 1979 s. 795.

³⁴ A. Rottermund. *Historia i Sztuka*. „Polska” 1978 nr 2 s. 28, 49; K. Sroczyńska, J. Jaworska. *Widoki Zamku Królewskiego w Warszawie. Materiały ikonograficzne w malarstwie, rysunku i grafice (1581–1939)*. Warszawa 1985 nr kat. 143.

³⁵ H. Menz. *Bellotto — Ausklang in Wien*. „Drezdener Kunstblätter” 9: 1965 H. 9 s. 130–133.

Il. 4. B. Bellotto. *Elekcja Stanisława Augusta w dn. 6 i 7 IX 1764, II wersja z roku 1778. Zamek Królewski w Warszawie.*
Fot. MNW

Il. 5. Rekonstrukcja położenia pola elekcyjnego w okopach z roku 1764, na planie Warszawy z końca XIX w. Rys. Z. Langer.
Fot. A. Bodytko

wokół pola elekcyjnego³⁶, zapewne z użyciem *camery obscury*, a jednocześnie ukazanie fantastycznych gór na horyzoncie.

Sejm elekcyjny na swojej jedenastej sesji, 7 września, dokonał nominacji Stanisława Poniatowskiego, co ogłosił prymas pośrodku koła rycerskiego, a następnie powtórzyli marszałkowie w 3 bramach. Odśpiewanie *Te Deum laudamus* i wybór delegacji do króla elekta zakończyły działania sejmu na polu. Dalsze uroczystości odbywały się na Krakowskim Przedmieściu i w kolegiacie św. Jana³⁷.

Pole elekcyjne połączone było szerokimi szlakami (które miały być brukowane) z miastem i kwaterami, gdzie mieszkali i koczowali elektorzy. Szlachta jechała traktami nazwanymi później ul. Nowolipki i dalej — ul. Wolność, Obozową na pole elekcyjne, z Pragi przez most ul. Mostową, Długą, przez jurydykę Leszno i dalej — jak poprzednio — ul. Wolność³⁸ lub od zamku i kolegiaty św. Jana ulicami Senatorską, Elektoralną do jednej z dróg narolnych lub dzisiejszej ul. Elekcyjnej. Wały z roku 1770 zniszczyły ukształtowany w ciągu dwu stuleci system urbanistyczny³⁹.

Marszałek Sosnowski w ostatnim dniu sejmu powiedział patetycznie „[...] ziemię na izbę radną, Niebo na dach, Boga za Świadka y Rządcę serc naszych obraliśmy. A tak darem Ducha Świętego napoieni, z pomiędzy tysięcy jednego [...] na Tron Panujący wynieśliśmy”⁴⁰.

³⁶ Wallis, jw. s. 104 n.; Hulsenboom. *De Warschause*.

³⁷ *Dyaryusz seymu electionis*. k. X₂-Y₂; por. R. Roepel. *Das Iterregnum. Wahl und Krönung von Stanislaw August Poniatowski*. Posen 1892; [S. Askenazy]. *Die letzte polnische Königswahl*. Getynga 1894; W. Majbaum. *O tron Stanisława Augusta*. Lwów 1918.

³⁸ *Dyaryusz* (k.N.) opisuje ceremonialny przyjazd nuncjusza na pole elekcyjne z kwatery przy kościele teatynów na Długiej i wejście przez północno-wschodnią bramę do szopy, a następnie pola rycerskiego.

³⁹ J. A. Chrościcki. *Golden freedom: The Diets and Free Elections of the Polish Kings, Sixteenth — Eighteenth Century*. W: *World Art: Themes of Unity in Diversity, XXVIth International Congress of the History of Art, Washington 10–15 August 1986* (w druku).

⁴⁰ *Dyaryusz*. k. X₂.